

The Representation of Route Talismans in Iran in al-Buldān by Ibn Faqih Hamadhānī

Fateme Ebrahimpour*

Abstract

Ibn Faqih Hamadhānī's al-Buldān book is one of the most significant historical-geographical texts from the late 3rd century AH. In addition to describing the geographical and economic characteristics of cities, it encompasses social, cultural, and historical narratives. One notable theme in this work is the mention of talismans and their diverse functions across different geographical spaces. Adopting a historical-analytical approach, the present study examines talismans associated with communication routes in various regions of Iran based on Ibn Faqih's accounts. The findings suggest that the attribution of talismans to roads can be interpreted in connection with the hazards of travel; these narratives reflect efforts to establish security against human threats such as banditry, as well as to cope with the natural and geographical difficulties of the routes. Thus, road talismans are not merely elements of wonder-writing (ajā'ib), but rather indicators of a cultural perception of danger and its symbolic management within Iran's network of roads.

Keywords: Ibn Faqih Hamadhānī, Al-Buldān, Road Talismans, Historical Geography of Iran, Road Security.

Introduction

Abū 'Abdallāh Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ishāq ibn Ibrāhīm al-Hamadhānī, known as Ibn Faqīh, was a prominent geographer and litterateur of the late 3rd/9th and early 4th/10th centuries. His most renowned work, Kitāb al-Buldān, is an Arabic

* PhD Candidate in Ancient Iranian History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran,
Tehran, Iran, fatemebrahimpour@ut.ac.ir

Date received: 23/02/2026, Date of acceptance: 11/07/2026

geographical compendium that offers an invaluable collection of information on the geography, history, and cultures of various Islamic territories. The text's significance transcends its topographical data; it is equally valued by historians and anthropologists for its insights into the social, cultural, and economic structures of the period. Al-Muqaddasī himself noted that Ibn Faqīh's methodology extends beyond mere geography, often becoming so engrossed in his narratives that one forgets which city is being discussed. This critique underscores that Ibn Faqīh, alongside his descriptions of places, paid close attention to local customs, culture, historical backgrounds, and social conditions, thus presenting a multidimensional portrait of the regions he described.

Among the diverse subjects in the *al-Buldān*, the references to talismans are particularly noteworthy. Ibn Faqīh recounts instances where talismans were employed to generate power, repel calamities, prevent drought, create water sources, combat harmful animals, or influence environmental conditions. These accounts demonstrate that the application of talismans was not uniform across Iran; rather, their purposes varied according to local conditions and social needs, ranging from protection and healing to prediction and the control of natural forces.

Studying these narratives provides a window into the layers of belief and cultural attitudes prevalent in those societies. Ibn Faqīh's reports on the role of talismans in protecting cities and resources, countering natural disasters, and reinforcing political and social legitimacy reveal the intricate connection between culture, collective beliefs, and power structures. Contemporary research has similarly shown that in many Islamic cultures, talismans were employed beyond individual functions, serving political and administrative purposes as well.

The central research question of this study is: what function did talismans serve in relation to routes and communication paths? It is hypothesized that the references to their use along roads can be interpreted as attempts to mitigate potential insecurities on these routes or to facilitate passage through geographical hardships.

Previous studies have largely concentrated on the marvel- or wonder-oriented aspects of Ibn Faqīh's work, his geographical methodology, or his socio-economic perspectives. However, the specific reports concerning route talismans and their connection to the geography of communications and road security have not been independently or systematically investigated. The present research aims to fill this lacuna and demonstrate the interpretable purposes and meanings behind the mentions of route talismans in Ibn Faqīh's narratives.

Materials and Methods

This study employs a historical-analytical methodology. The required data were gathered through a meticulous examination of Ibn Faqīh al-Hamadhānī's *Kitāb al-Buldān*, and all reports related to talismans—particularly those referring to routes and various regions of Iran—were extracted and analyzed. Furthermore, to better understand the geographical, historical, and social contexts of these reports, contemporary historical and geographical sources, as well as modern research in the field of Iran's historical geography, were consulted. The analysis of the data is based on a context-sensitive interpretation of the narratives and the identification of the various functions of talismans in relation to the natural and human-induced perils of the routes.

Discussion and Results

The examination of Ibn Faqīh's *al-Buldān* reveals a distinct category of talismans associated with roads and communication routes. These talismans, attributed primarily to the legendary sage Balīnās (identified with the Hellenistic figure Apollonius of Tyana) and often commissioned by the Sasanian king Qubād, are presented not as mere marvels but as practical, if symbolic, solutions to tangible threats.

The routes Ibn Faqīh describes were perilous. The Jibāl region (roughly western and central Iran) was characterized by harsh mountainous terrain, extreme cold, and difficult passes. Ibn Faqīh's own account vividly details how winter would disrupt routes, roads would become impassable mud, and severe weather would cut off travel. The natural environment itself was a significant obstacle. This is further illustrated by reports on the difficult roads of Ṭabaristān, which were chosen as secure repositories for Sasanian treasures precisely because of their inaccessibility.

Alongside natural hardships, human threats were equally critical. Ibn Faqīh describes a notable increase in banditry during the reign of the Caliph al-Mahdī, where robbers fortified themselves in the mountains of Jibāl, making travel hazardous and necessitating the construction of new fortified cities for the protection of caravans and livestock. The presence of these two overlapping threats—geographical and human—provides the essential context for understanding the logic behind route talismans.

The analysis of the identified reports points to a four-fold categorization of route talisman functions:

1. Neutralization of Physical Hazards: This is most explicitly seen in the report from Farāhān, where Balīnās erected two talismans to neutralize a dangerous salt marsh that would swallow riders and their mounts. The talisman here directly countered a specific, deadly natural feature of the landscape, enabling safe passage.
2. Psychological Deterrence and Generating Fear: The most striking example is the talismans of Isfahan. Ibn Faqīh states that Balīnās constructed “seven talismans for fear” upon the city’s seven roads, and that these roads remained frightening. This suggests a talisman designed not to neutralize a physical obstacle but to create a psychological state of fear or awe. This could be interpreted as a symbolic attempt to deter or disorient potential threats, such as bandits, by imbuing the route with an aura of supernatural danger.
3. Economic Protection and Security: The report from the village of Karkān, near Kirmanshah, falls into this category. A talisman was created to repel scorpions, which had been causing numerous deaths and significantly impacting the local annual market. By ensuring safety from these creatures, the talisman directly served to protect the economic activity and public health of the community, securing commercial life that was dependent on the local route.
4. Management of Natural and Climatic Hazards: This function is apparent in the report concerning Rayy, where a talisman was made to prevent drowning, as the city was situated on a turbulent sea. Furthermore, the narrative of the Turkic people using a “rain-stone” to control weather—employed for both ending drought and as a weapon of war—demonstrates a broader regional belief in the power to manage environmental forces through talismanic or magical means, highlighting the trans-cultural nature of these practices.

The significance of these talismans becomes clearer when viewed against the backdrop of Iran’s role as a vital hub in transcontinental networks. Ibn Faqīh explicitly links a massive undertaking—the creation of “two hundred and fifty talismans” from Rayy to Balkh, Jurjān, and Sistān—which corresponds perfectly with the major trunk routes of the Silk Road and the Great Khurāsān Road. These were the arteries of economic and political power, connecting the heartlands of the Islamic world to the east.

The strategic importance of these routes, such as the one through Kirmanshah (Qarmīsīn), described as lying on the main royal road from Madā’in to Balkh, made

their security paramount. The text itself highlights the insecurity, noting that the road to Kirmanshah passed through the Qaṣr al-Luṣūṣ (Castle of Thieves), a known haunt of bandits. In such an environment, the talisman—alongside physical defenses such as forts, watchtowers, and caravanserais—can be understood as an integral, if symbolic, part of a broader effort to manage risk and ensure the smooth flow of commerce, tax revenue, and political authority. The talisman in this context served as a cultural technology for “securing” space, by inscribing the landscape with supernatural power that could counteract the dangers perceived as either natural or human.

Conclusion

This study has demonstrated that the talismanic narratives in Ibn Faqīh’s *Kitāb al-Buldān* cannot be dismissed as mere fantastical tales of wonder or exotic lore. Rather, they constitute a significant and revealing genre within his geographical writing, providing a rich source for understanding pre-modern perceptions of risk, security, and spatial management.

The analysis of route-related talismans reveals them as a direct cultural response to the tangible and pervasive perils of travel in medieval Iran. The harsh natural geography of regions like Jibāl and Ṭabaristān, combined with chronic human threats such as banditry, created a complex environment of uncertainty for travelers, merchants, and the state. These talismans, attributed to figures of ancient wisdom and royal authority, functioned on multiple levels: they provided symbolic protection against physical hazards, sought to create psychological deterrence, supported economic security, and offered a framework for controlling or mitigating climatic forces.

In conclusion, the route talismans in Ibn Faqīh’s text reflect a profound engagement with the dangers of the road, serving as cultural markers that articulate a society’s concern for security. These findings highlight the crucial link between geographic space, belief systems, and political power, revealing the intricate ways in which cultural knowledge was mobilized to navigate and manage the complex and often hazardous geography of Iran’s historical communication networks. This perspective opens new avenues for re-examining other similar reports in Islamic geographical literature, allowing for a deeper understanding of how pre-modern societies confronted the material and psychological challenges of their world through the powerful lens of the supernatural.

Bibliography

- Alijani, Mahdi; Sharafi, Mahbubeh (2021), The School and Method of Ibn Faqih Hamadāni's Geography in Kitāb al-Buldān, Tārikh o Tamaddone Eslāmi, 17(35), 141-166. [in Persian].
- Ashkvvari, Mohammad Jafar (2013), Ibn Faqih's Wonder-Writing in Kitāb al-Buldān, Tārikh-e Islām, 14(56), 75-100. [in Persian].
- Ashraf, Ahmad (1974), Historical Characteristics of Urbanization in Iran during the Islamic Period, Nāmeḥ-ye 'Ulum-e Ejtema'i, 4, 7-49. [in Persian].
- Beyg Mohammadi, Hasan (2021), An Introduction to the Historical Geography of Iran, Isfahan: University of Isfahan Press. [in Persian].
- Bibak, Shahram (2019), Historical Geography of Khorasan throughout History, Shābak, 5(51), 77-84. [in Persian].
- Brockelmann, Carl (1997), History of Arabic Literature, Vol. 4, Trans. by Sayyid Yaqub Bakr and Ramadan Abd al-Tawwb, Cairo: Dār al-Ma'ārif. [in Persian].
- Chardin, Jean (1971), Sir John Chardin's Travels in Persia, Vol. 4, Trans. by Mohammad Abbasi, Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Emam Shushtari, Mohammad Ali (1971), History of Sovereignty in the Iranian Empire, Tehran: Ministry of Culture and Arts. [in Persian].
- Fazeli, Mohammad Taqi (2011), The Silk Road and Iran's Role as a Link between East and West in Antiquity, Pajooheshnāmeḥ Tārikh, 7(25), 115-129. [in Persian].
- Fekripour, Katayoun; Sharifian, Fariba; Heydarpour, Azadeh (2017), Reflection of Belief in Magic and Sorcery in Incantation Bowls and Magical Seals (A Case Study of Bowls from Mesopotamia and Khuzestan), Pajooheshhā-ye Bāstānshenāsi-ye Iran, 7(14), 79-90. [in Persian].
- Fisher, W. B (2023), Physical Geography, In The Cambridge History of Iran, Vol. 1, Part 1, Trans. by Teimoor Ghaderi, Tehran: Mahtāb. [in Persian].
- Franck, Irène; Brownstone, David (2018), The Silk Road: A History, Trans. by Mohsen Salasi, Tehran: Soroush. [in Persian].
- Gharchanlou, Hossein (2013), Historical Geography of Islamic Countries, Vol. 1, Tehran: SAMT. [in Persian].
- Golserkhi, Iraj (1998), History of Witchcraft, Tehran: Nashr-e Elm. [in Persian].
- Gruber, Christiane (2016), Power and Protection: Islamic Art and the Supernatural, Oxford: Ashmolean Museum.
- Heshmati, Mahnaz; Jafari Dehaghi, Mahmoud (2023), Repelling Evil in Conflict: Focusing on the Bahram Yasht and the Atharvaveda, Research Journal of Ancient Culture and Languages, 4(1), 133-154. [in Persian].
- Herzfeld, E (1920), Am Tor Von Asien, Berlin.
- Honarfar, Lotfollah (1995), The Natural Geographical Location of Isfahan, Farhāng-e Isfahān, 1, 103-105. [in Persian].

341 Abstract

- Ibn Faqih Hamadani, Abu Abd Allah Ahmad (1996), *Kitāb al-Buldān*, Beirut: Ālam al-Kutub.
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (1987), *Muqaddimah of Ibn Khaldūn*, Vol. 2, Trans. by Mohammad Parvin Gonabadi, Tehran: Elmi vā Farhāngi. [in Persian].
- Ibn Rasteh, Ahmad (1986), *Al-Alag al-Nafisa*, Trans. by Hossein Gharchanlou, Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Karimi Zanjani Asl, Mohammad (n.d.), *Balīnās*, The Great Islamic Encyclopedia, Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia, available at: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/239370> [in Persian].
- Karimi Zanjani Asl, Mohammad; Karbasiyan, Maliheh (n.d.), *Telesm*, The Great Islamic Encyclopedia, Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia, available at: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/258061> [in Persian].
- Kariman, Hossein (1966), *Ancient Rayy*, Vol. 1, Tehran: Anjomān-e Asar-e Melli. [in Persian].
- Kouchi, Amir; Fayyazniya, Sobhan; Govahi, Amir Hossein (2025), *An Exploration of the Geographical Location of Iran's Historical Roads and Their Positioning Considering Security-Historical Considerations*, The 6th National Conference on Pedagogical Content Knowledge (PCK) in Geography Education. [in Persian].
- Lestrangle, Guy (1998), *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Trans. by Mahmoud Erfan, Tehran: Elmi vā Farhāngi. [in Persian].
- Lockhart, L (1991), *DJIBĀL*, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. J, Leiden: Brill.
- Majidzadeh, Youssef (1989), *The Beginning of Urbanization in Iran*, Tehran: University Publication Center. [in Persian].
- Mir Ahmadi, Maryam; Varharam, Gholamreza (2021), *Khorasan and Transoxiana*, In *Historical Geography of Iran during the Islamic Period (Based on the Texts of Muslim Geographers)*, Tehran: Gostareh. [in Persian].
- Mohammadi Malayeri, Mohammad (2000), *History and Culture of Iran during the Transition from the Sassanian to the Islamic Era*, Vol. 3, Tehran: Toos. [in Persian].
- Morsalpour, Mohsen; Fadavi, Marziyeh (2017), *An Examination of the Position of the Silk Road during the Sassanian Period*, *Tārikhnāmeḥ-ye Khārazmi*, 5(18), 163-175. [in Persian].
- Mashkour, Mohammad Javad (1992), *Historical Geography of Ancient Iran*, Tehran: Donyā-ye Ketāb. [in Persian].
- Moqaddasi, Abū 'Abd Allāh Mohammad ibn Ahmad (1982), *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, Trans. by Ali Naqi Monzavi, Tehran: Sherkat-e Mo'allefān vā Motarjemān-e Iran. [in Persian].
- Mottaqi, Afshin; Karami, Mehrdad; Gharehbeigi, Mosayyeb (2014), *Roads as the Lifeline of Development in the Ancient World (A Case Study: The Silk Road)*, *Tārikh-pajouhi*, 60, 1-20. [in Persian].

- Mousapour Bashli, Ebrahim (2022), *Telesm/Telesmat*, *Dāneshnāmeḥ-ye Jahān-e Eslām* (Encyclopaedia of the World of Islam), Vol. 31, pp. 184-192, Tehran: Bonyād-e Dā'erat al-Ma'āref-e Eslāmi. [in Persian].
- Parvan, Hamideh; Riahi Zamin, Zahra (2025), An Examination of the Position of Sistan in Iranian Myths and Epics, The 21st International Conference on Language, Literature, Culture, and History Studies, available at: <https://civilica.com/doc/2323518> [in Persian].
- Pirniya, Mohammad Karim; Afsar, Karamatollah (1971), *Road and Caravanserai*, Tehran: National Organization for the Conservation of Historical Monuments. [in Persian].
- Rahmdel, Samaneh (2016), The Landscape of the Road in the Historical Geography of Iran: A Review of the Book 'Road and Caravanserai' with a Landscape Approach, *Manzar-e Rāh*, 8(36), 52-57. [in Persian].
- Razavi, Seyyed Abulfazl (2009), Trade Routes in the Ilkhanid Era, *Māh-e Ketāb-e Tārikh vā Jughrāfiyā*, 137, 22-35. [in Persian].
- Rezaei, Mohammad; Chahiyān, Ali Asghar (2019), The Position of Ibn Faqih in the Economic Perspective of Muslim Geographers of the 3rd and 4th Centuries AH, *Sokhan-e Tārikh*, 28, 151-168. [in Persian].
- Rezaei Baghbidi, Hasan (2009), Magic, *The Great Islamic Encyclopedia*, Vol. 17, pp. 229-235, Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia. [in Persian].
- Ruska, Julius Ferdinand; Bosworth, Clifford Edmund; Duv, B. Kara (2009), Talisman in Arabic and Islamic Culture, In I. Mousapour (Ed. & Trans.), *Twelve Plus One: Thirteen Studies on Talismans, Amulets, and Magic* (pp. 51-59), Tehran: Ketāb-e Marja'. [in Persian].
- Schwarz, Paul (2021), *Historical Geography of Iran during the Islamic Period (Based on the Texts of Muslim Geographers)*, Trans. by Maryam Mir Ahmadi and Gholamreza Varharam, Tehran: Gostareh. [in Persian].
- Takmil Homayoun, Naser (1990), The Caravanserai in Iranian Culture, *Tahghighāt-e Tārikhi*, 4-5, 201-227. [in Persian].
- Tanavoli, Parviz (2006), *Talisman: Traditional Iranian Graphics*, Tehran: Bongāh. [in Persian].
- Vandenberg, Loui (1969), *Archaeology of Ancient Iran*, Trans. by Isa Behnam, Tehran: University of Tehran Press. [in Persian].
- Yahaghi, Mohammad Jafar (2015), *A Dictionary of Myths and Fictional Narratives in Persian Literature*, Tehran: Farhāng-e Mo'āser. [in Persian].

بازنمایی طلسم‌های مسیر در ایران در البلدان ابن فقیه همدانی

فاطمه ابراهیم‌پور*

چکیده

کتاب البلدان ابن فقیه همدانی از مهم‌ترین متون جغرافیایی تاریخی اواخر سده سوم هجری است که افزون بر توصیف موقعیت‌های جغرافیایی و اقتصادی شهرها، روایت‌هایی اجتماعی، فرهنگی و تاریخی را نیز در بر دارد. یکی از موضوعات قابل توجه در این اثر، اشاره به طلسم‌ها و کارکردهای متنوع آن‌ها در فضاهای مختلف جغرافیایی است. پژوهش حاضر با رویکردی تاریخی - تحلیلی به بررسی طلسم‌های مرتبط با مسیرهای ارتباطی در مناطق مختلف ایران بر پایه گزارش‌های ابن فقیه می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نسبت دادن طلسم به مسیرها را می‌توان در پیوند با مخاطرات راه‌ها تفسیر کرد؛ به گونه‌ای که این روایت‌ها بازتابی از تلاش برای ایجاد امنیت در برابر ناامنی‌های انسانی هم‌چون راهزنی، و نیز مواجهه با دشواری‌های طبیعی و جغرافیایی مسیرها بوده‌اند. بدین ترتیب، طلسم‌های مسیر نه صرفاً عناصر عجایب‌نگارانه، بلکه نشانه‌هایی از ادراک فرهنگی خطر و مدیریت نمادین آن در شبکه راه‌های ایران به شمار می‌آیند.

کلیدواژه‌ها: ابن فقیه همدانی، البلدان، طلسم‌های مسیر، جغرافیای تاریخی ایران، امنیت راه‌ها.

۱. مقدمه

ابوعبدالله احمد بن محمد بن اسحاق بن ابراهیم همدانی، ملقب به «حالان» و مشهور به ابن فقیه همدانی، جغرافی‌دان و ادیب برجسته اواخر سده سوم و نیمه نخست سده چهارم هجری، از چهره‌های اثرگذار در دانش جغرافیا در جهان اسلام به شمار می‌آید (ابن فقیه

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران باستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران،
fatemeabrahimpour@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۰

۱۹۹۶: ۹؛ بروکلمان ۱۹۷۷: ۲۳۸). اثر مهم او، کتاب البلدان، از متون جغرافیایی به زبان عربی است که مجموعه‌ای ارزشمند از اطلاعات درباره جغرافیا، تاریخ و فرهنگ نواحی مختلف جهان اسلام در خود جای داده است. اهمیت این اثر تنها به داده‌های مکانی محدود نمی‌شود؛ بلکه از منظر تاریخی و مردم‌شناختی نیز برای شناخت ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی آن دوره مورد توجه قرار گرفته است. مقدسی نیز یادآور شده است که روش ابن فقیه صرفاً جغرافی‌نگارانه نیست (قرچانلو ۱۳۹۲: ۸-۹؛ علیجانی و شرفی ۱۴۰۰: ۱۴۶) و می‌نویسد: «گاه چنان در داستان‌های او فرو می‌روم که فراموش می‌کنم سخن از کدام شهر است» (مقدسی ۱۳۶۱: ۷). این داوری نشان می‌دهد که نویسنده در کنار توصیف مکان‌ها، به آداب، فرهنگ، پیشینه تاریخی و شرایط اجتماعی مناطق نیز توجه داشته و تصویری چندبعدی از جغرافیا ارائه کرده است.

در میان موضوعات متنوع مطرح شده در این اثر، اشاره به طلسم‌ها جایگاهی قابل توجه دارد. ابن فقیه از نمونه‌هایی سخن می‌گوید که به ایجاد قدرت، دفع آفات، جلوگیری از خشکسالی، پدید آوردن آب، مقابله با جانوران زیان‌رسان یا تأثیرگذاری بر شرایط محیطی نسبت داده شده‌اند. این گزارش‌ها نشان می‌دهد که کاربرد طلسم در مناطق مختلف ایران یکسان نبوده و بسته به شرایط محلی و نیازهای اجتماعی اهداف گوناگونی را دنبال می‌کرده است؛ از حفاظت و درمان گرفته تا پیش‌بینی و مهار نیروهای طبیعی.

بررسی این روایت‌ها امکان شناخت لایه‌هایی از باورها و نگرش‌های فرهنگی جامعه را فراهم می‌کند. در این چارچوب، گزارش‌های ابن فقیه درباره نقش طلسم در حفاظت از شهرها و منابع، مقابله با بلایای طبیعی و نیز تقویت مشروعیت سیاسی و اجتماعی نشان‌دهنده پیوند نزدیک میان فرهنگ، باورهای جمعی و ساختار قدرت است. پژوهش‌های جدید نیز نشان داده‌اند که طلسم‌ها در بسیاری از فرهنگ‌های اسلامی فراتر از کارکردهای فردی، در سطوح سیاسی و حکومتی نیز به کار گرفته می‌شدند (روسکا و دیگران ۱۳۸۷: ۵۲-۵۹).

پرسش اصلی این پژوهش آن است که طلسم‌ها در مسیرها چه کارکردی داشته‌اند. فرض بر این است که اشاره به کاربرد آن‌ها در راه‌ها می‌تواند در ارتباط با مقابله با ناامنی‌های احتمالی مسیرها یا تسهیل عبور از دشواری‌های جغرافیایی تفسیر شود. پژوهش‌های پیشین بیشتر بر جنبه‌های عجایب‌نگارانه، روش جغرافی‌نگاری یا دیدگاه اقتصادی و اجتماعی ابن فقیه تمرکز داشته‌اند؛ از جمله مقاله «عجایب‌نگاری ابن فقیه در

بازنمایی طلسم‌های مسیر در ایران در البلدان ابن فقیه همدانی (فاطمه ابراهیم‌پور) ۳۴۵

کتاب البلدان از اشکواری، «جایگاه ابن فقیه در دیدگاه اقتصادی جغرافیاینگاران مسلمان سده سوم و چهارم هجری» از رضائی و چاهیان، «مکتب و شیوه جغرافی‌نگاری ابن فقیه همدانی در کتاب البلدان» از علیجانی و شرفی، و «حفاظت تفویض از شهرهای اسلامی در عجایب‌نگاری‌های مسلمانان در سده‌های میانه: کارکرد و صورت طلسم‌های شهری» از طاهری و معصومی خامنه. با این حال، گزارش‌های مربوط به طلسم‌های مسیر و پیوند آن‌ها با جغرافیای ارتباطی و مسئله امنیت راه‌ها به صورت مستقل بررسی نشده است. پژوهش حاضر در پی آن است که این خال را جبران کرده و نشان دهد اشاره به طلسم مسیرها در روایت ابن فقیه با چه اهداف و معانی قابل تفسیر است.

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تاریخی - تحلیلی، گزارش‌های ابن فقیه همدانی را بررسی کرده و کارکرد طلسم‌ها در مسیرهای مناطق مختلف ایران را تحلیل می‌کند.

۲. طلسم و نقش آن در روایت‌های البلدان ابن فقیه همدانی

طلسم در منابع به پدیده‌ای خارج از روال عادی نسبت داده شده که از تعامل قوای فعال آسمانی با قوای پذیرنده زمینی ناشی می‌شود و به واسطه آن رخدادهایی غیرمعمول پدید می‌آید. این مفهوم گاه به یک کنش فوق‌طبیعی اطلاق می‌شود و گاه به نوشتارها یا نقش‌هایی شامل نشانه‌های رمزی، عناصر اخترشناختی و ادعیه که به کمک آن‌ها عمل خارق عادت انتظار می‌رود؛ هم‌چنین می‌تواند به اشیاء و تصاویری اشاره داشته باشد که برای حفاظت از اموال یا گنجینه‌ها نصب می‌شوند (یاحقی ۱۳۹۴: ۵۵۸؛ موسی‌پور بشلی ۱۴۰۱: ۱۸۴).

طلسم‌ها گاه برای دفع بلا، تغییر سرنوشت، درمان بیماری‌ها یا مقابله با نیروهای زیان‌بار شناخته می‌شدند و حتی برای جلب کامیابی مورد استفاده قرار می‌گرفتند (روسکا و دیگران ۱۳۸۷: ۵۲؛ Gruber 2016: 33). بدین ترتیب، کارکرد آن‌ها را می‌توان در پیوند با تلاش انسان برای اثرگذاری بر طبیعت، روابط انسانی و جریان زندگی روزمره درک کرد؛ کارکردی که بسته به قصد استفاده‌کننده می‌توانست در جهت خیر یا شر قرار گیرد (کریمی زنجانی اصل و کرباسیان، «طلسم»). از این منظر، طلسم را می‌توان مجموعه‌ای از شیوه‌ها دانست که برای دگرگونی شرایط پیرامونی یا دستیابی به اهداف خاص مفید تلقی می‌شده است (رضایی باغبیدی ۱۳۸۸: ۲۲۹).

خاستگاه چنین باورهایی را باید در تجربه‌های کهن بشری جستجو کرد؛ زمانی که انسان در برابر نیروهای ناشناخته و تهدیدهای محیطی احساس ناتوانی می‌کرد و برای مقابله با آن‌ها به آیین‌های جادویی روی می‌آورد. تصور وجود ارواح شرور، بیماری‌ها یا بلاهای ناگهانی در کنار باور به نیروهای حامی، بخش مهمی از جهان‌بینی جوامع باستانی بود. در تمدن‌هایی چون سومر، بابل، آشور و ایلام، جادو و طلسم جایگاهی قابل توجه داشت و مناسک دینی و نیایش‌ها در پیوند با این باورها انجام می‌شد. در چنین فضایی، طلسم هم ابزار محافظت بود و هم وسیله‌ای خطرناک (گلسرخی ۱۳۷۷: ۲۳-۲۱).

این باورها تنها به حوزه آیین محدود نمی‌ماند و در حیات اجتماعی و فرهنگی نیز حضور داشت. تصور تأثیر نیروهای ماورایی در فعالیت‌های اقتصادی، هنری و روزمره، بخشی از تجربه زیسته انسان‌های آن دوره بود و در آثار مادی و فرهنگی آنان بازتاب یافت (تناولی ۱۳۸۵: ۱۵-۱۱؛ گلسرخی ۱۳۷۷: ۲۵-۲۶). ابن خلدون نیز طلسمات را به توانایی نفس انسانی در اثرگذاری بر عناصر نسبت می‌دهد؛ اثری که یا بی‌واسطه حاصل می‌شود یا از طریق شناخت نیروهای آسمانی و بدین ترتیب آن را از سحر متمایز می‌کند (ابن خلدون ۱۳۶۶: ۲۵۶).

با گذر زمان، تفکیکی میان انواع جادو نیز مطرح شد؛ به گونه‌ای که جادوی زیان‌بار به عنوان «سیاه» و جادوی محافظتی یا درمانگر به عنوان «سفید» شناخته می‌شد و طلسم‌ها می‌توانستند در هر دو حوزه معنا پیدا کنند. چنین گرایشی را می‌توان واکنشی به شرایط دشوار زندگی و مواجهه با بیماری‌ها، جنگ‌ها و بلاهای طبیعی دانست که انسان برای مهار آن‌ها به ابزارهای نمادین و آیینی متوسل می‌شد (حشمتی و جعفری دهقی ۱۴۰۲: ۱۳۶). یافته‌های باستان‌شناسی نیز کاربرد عملی چنین باورهایی را نشان می‌دهد؛ برای نمونه، ظروف و مهرهای دارای نوشته‌های جادویی در میان‌رودان گواهی بر استفاده از عناصر طلسمی در زندگی روزمره است (فکری‌پور و دیگران ۱۳۹۶: ۸۱).

در همین زمینه، ابن فقیه در گزارش‌های جغرافیایی خود به حضور طلسم در برخی نواحی ایران اشاره می‌کند و روایت‌هایی درباره اقدامات بلیناس/بلینوس حکیم در ایجاد طلسم‌هایی برای دفع آفات طبیعی یا جانوران زیان‌رسان نقل می‌کند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۳۲-۴۱۷). بلیناس به عنوان «پدر طلسمات» (یا حقی ۱۳۹۴: ۵۵۹) و «بنیان‌گذار علوم غریبه» (تناولی ۱۳۸۵: ۱۸) شناخته شده است. او در سنت‌های هلنی و اسلامی به عنوان حکیمی صاحب دانش‌های نهان تصویر شده که آثار منسوب به وی در شکل‌گیری برخی

نگرش‌های فلسفی و علوم غریبه اثرگذار بوده‌اند. روایت‌ها او را گاه درمانگر، گاه پیشگو و گاه صاحب قدرت‌های شگفت معرفی می‌کنند و زندگی او در هاله‌ای از افسانه و رمز قرار گرفته است. نفوذ این تصویر در متون تاریخی و جغرافیایی اسلامی، از جمله در گزارش‌های مربوط به طلسم‌ها، نشان‌دهنده جایگاه پایدار او در حافظه فرهنگی است (کریمی زنجانی اصل، «بلیناس»). این اشاره‌ها نشان می‌دهد که طلسم در نگاه ابن فقیه نه تنها بخشی از باورهای دینی، بلکه دانشی مرتبط با نظم اجتماعی و حتی قدرت سیاسی تلقی می‌شده است.

بهره‌گیری ابن فقیه از آثار پیشین در موضوعات مربوط به عجایب و طلسم‌ها نیز به چشم می‌خورد. او از کتاب‌هایی مانند فتوح البلدان بلاذری یا الحیوان جاحظ نقل می‌کند و در حوزه طلسمات، گاه به منبع اشاره دارد و گاه بدون ذکر مأخذ روایت را می‌آورد (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۲۶-۱۳). از جمله منابع مهم او در این زمینه اثر الطلسمات منسوب به بلیناس حکیم است (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۲۰-۱۹). گزارش‌های ابن فقیه درباره طلسم‌ها نشان می‌دهد که این موضوع برای او صرفاً جنبه داستانی نداشته، بلکه بخشی از توصیف جهان پیرامون به شمار می‌رفته است (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۳۲-۴۱۷).

۱۹-۲۰؛ اشکواری ۱۳۹۲: ۸۸). در عین حال می‌توان این روایت‌ها را چنین نیز خواند که، هرچند در قالبی اسطوره‌آمیز عرضه شده‌اند، الگوهایی از مواجهه نمادین با مخاطرات طبیعی و سامان‌دهی منابع را بازتاب می‌دهند؛ گویی طلسم در این چارچوب زبانی فرهنگی برای انتقال تجربه‌های عملی و دانش بومی بوده است.

گزارش‌های ابن فقیه درباره مناطق مختلف ایران نشان می‌دهد که کاربرد طلسم‌ها یکدست نبوده و بسته به شرایط محلی تغییر می‌کرده است. در برخی نقاط نقش حفاظتی داشته، در جایی دیگر با درمان، پیش‌بینی یا مهار نیروهای طبیعی پیوند یافته و در مواردی نیز در چارچوب مناسبات اجتماعی و سیاسی معنا پیدا کرده است (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۳۲-۴۱۷). این تنوع کاربرد، از پیوند عمیق این باورها با ساختارهای فرهنگی و اجتماعی آن دوره حکایت دارد.

در روایت‌های او، قباد ساسانی و بلیناس حکیم جایگاهی محوری دارند. این گزارش‌ها تصویری از ارتباط میان اقتدار سیاسی، دانش طلسمات و اداره جغرافیایی سرزمین ارائه می‌دهد. بنابر نقل ابن فقیه، قباد برای مقابله با دشواری‌هایی چون آفات طبیعی، فزونی

جانوران زیان‌رسان، حفظ امنیت شهرها و حتی مهار نیروهای ناشناخته به دانش بلیناس روی آورد:

قباد، بلیناس را فراخواند و او را از سرزمینش به حضور آورد و دستور داد برای مکان‌هایی از قلمرو او که دچار آفت بودند طلسم بسازد. به او گفت از مدائن آغاز کند و مقرر کرد در برابر هر طلسم، چهار هزار درهم به او بدهند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۲۰).

طلسم‌هایی که بدین‌سان ساخته شدند، تنها کارکرد دفاعی نداشتند، بلکه به موضوعاتی مانند پیشگیری از بیماری، تنظیم شرایط محیطی و ایجاد بازدارندگی در برابر دشمنان نیز نسبت داده شده‌اند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۳۲-۴۱۷).

۳. طلسم‌های مسیر در روایت ابن فقیه همدانی و کارکرد آن‌ها در جغرافیای مسیرهای ایران

توجه به توصیف ویژگی‌های جغرافیایی و فرهنگی مناطق مختلف ایران و اسلام از سده سوم هجری شتاب گرفت و در قرن بعدی به مرحله‌ای پخته‌تر رسید. آثار جغرافیایی این دوره مجموعه‌ای گسترده از اطلاعات درباره مناطق گوناگون فراهم آوردند و نویسندگان آن‌ها کوشیدند داده‌های خود را بر پایه مشاهدات سفر، گزارش‌های شفاهی و منابع پیشین سامان دهند. این متون افزون بر توصیف موقعیت جغرافیایی، به ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز می‌پرداختند (رضائی و چاهیان ۱۳۹۸: ۱۵۴). ابن فقیه توصیف خود را بر معرفی نواحی و سرزمین‌ها سامان داده و کتاب او به شیوه ناحیه‌محور و اقلیمی تنظیم شده است. هرچند کتاب از نظر جغرافیای ریاضی چندان استوار نیست، در جغرافیای وصفی و معرفی احوال مردمان و ویژگی‌های سرزمین‌ها منبعی ارزشمند به شمار می‌رود (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۳-۶۰، ۵۸، ۳۳۵-۳۳۳؛ قرچانلو ۱۳۹۲: ۳۱-۲۹).

گزارش‌های ابن فقیه درباره طلسم‌ها طیفی گسترده از کارکردهای اقلیمی، حفاظتی، سیاسی و اقتصادی را در برمی‌گیرد (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۳۲-۴۱۷). با این حال، در میان این روایت‌ها، طلسم‌های مرتبط با مسیرها و راه‌های ارتباطی اهمیت ویژه‌ای دارند؛ زیرا بیش از دیگر نمونه‌ها با مسئله امنیت راه‌ها، مخاطرات جغرافیایی و کنترل فضاها ارتباطی پیوند پیدا می‌کنند.

ایالت جبال در منابع جغرافیایی اسلامی به ناحیه‌ای کوهستانی در غرب و مرکز ایران اطلاق می‌شد که شهرهایی چون اصفهان، دینور، همدان و ری را دربرمی‌گرفت و بعدها عنوان «عراق عجم» جای آن را گرفت (لسترنج ۱۳۷۷: ۲۰۲-۲۰۰). ابن فقیه در تعریف ناحیه جبال می‌نویسد: «این ناحیه را سرزمین پهلویان می‌نامند و شامل همدان، ماسبدان، مهرجان‌قدق (که همان صیمره است)، قم، ماه بصره (نهایند)، ماه کوفه (دینور)، قرمیسین (کرمانشاهان) و هر آنچه به ناحیه جبال منسوب است می‌شود» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۱۷). همچنین شهرهایی مانند ری، اصفهان، کومش (قومس)، طبرستان، گرگان، سیستان، کرمان، قزوین، دیلم و طبلسان را جزو جبل محسوب نمی‌کند، هر چند آن‌ها را «به جبل منسوب» می‌داند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۱۷؛ شوارتس ۱۴۰۰: ۴۸۰، ۴۶۴-۴۶۳). این تعریف نشان می‌دهد که همدان، نهایند، کرمانشاهان، اصفهان در هسته مرکزی جبال قرار دارند، همان شهرهایی که بیشترین طلسم‌های مرتبط با دفع آفات، پدید آوردن آب، جلوگیری از خشکسالی، مقابله با جانوران زیان‌رسان، و همچنین بعضی از این شهرها در جبال طلسم‌های مسیر و امنیت در آن‌ها گزارش شده است.

در طول تاریخ مرزهای جبال، به‌خوبی تعیین نشده و به‌طور مکرر تغییر می‌کرده است (Lockhart 1991: 534). این گستره به‌سبب ناهمواری‌های شدید، گردنه‌ها و گذرگاه‌های کوهستانی، محیطی دشوار برای عبور و مرور به شمار می‌رفت و جغرافی‌دانان آن را سرزمینی سنگلاخ و احاطه‌شده در کوه‌های عظیم توصیف کرده‌اند. چنین شرایطی سبب می‌شد راه‌ها ناگزیر از عبور از مسیرهای خطرناک باشند و مخاطرات طبیعی به عاملی تعیین‌کننده در امنیت مسیر تبدیل گردد (شوارتس ۱۴۰۰: ۴۶۶؛ پیرنیا و افسر ۱۳۵۰: ۱۷۹). چنان‌که ابن فقیه در بخش «گفت‌وگوی عبدالقادر و حسین بن ابی سرح»، نکوهش‌های زیادی از همدان و مسیرهایش کرده که نشان از مخاطرات طبیعی دارد. او از یخبندان‌های همدان یاد می‌کند که حرکت در راه‌ها را مختل می‌ساخت و شدت سرمای این ناحیه را چنان وصف می‌کند که

راه‌ها گسسته و دشوار گذر است... زمستان دیوارها را ویران می‌کند... راه‌ها را خراب می‌کند و دژها و بناها را پریشان می‌کند. راه‌ها به گل‌ولای بدل می‌شود؛ چهارپایان در آن فرو می‌روند... شتران از پا درمی‌آیند، چاه‌ها فرو می‌ریزند، آب‌ها فروکش می‌کنند... بادهای سخت و طوفانی برمی‌خیزند و زلزله‌ها، گرفتگی‌ها، رعدوبرق‌ها، برف‌ها و

مه‌های غلیظ پدید می‌آیند. در چنین هنگامی راه‌ها بسته می‌شود (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۷۵-۴۷۶).

توصیفی که نشان می‌دهد اختلال در عبور و مرور بخشی از تجربه واقعی مسیرهای کوهستانی بوده است.

ابن فقیه فقط از سختی مسیرها در ایالت جبال ذکر نمی‌کند، بلکه مناطق مختلف دیگری چون طبرستان را نیز شرح می‌دهد که «جاده‌ها و تنگ‌هایی دشوار بود، و کاروان‌های بازرگانی، از همین جاده‌ها به بیرون طبرستان می‌شدند» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۶۹). هم‌چنین او اشاره می‌کند که «هنگامی که شاهان ساسانی پس از شکست در عراق به سوی مرو گریختند و یزدگرد کشته شد، اموال گران‌بها و نفایس خود را به‌سبب استواری و دشواری راه‌های کوهستان طبرستان، در دژهای آن ناحیه به امانت نهادند» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۷۹). این گزارش نشان می‌دهد که دشواری طبیعی راه‌های طبرستان نه تنها مانعی برای عبور و مرور عادی، بلکه عاملی برای انتخاب آن‌ها به‌عنوان پناهگاهی امن برای نگهداری اشیاء باارزش در شرایط بحران سیاسی بوده است. به‌عبارتی، دشواری راه در این‌جا از یک تهدید به یک فرصت دفاعی تبدیل می‌شود. علاوه بر آن، در توصیف راه‌های ارمنستان، او از مسیرهایی یاد می‌کند که تنها دو راه به شهرهای خزر و ارمنستان داشتند و عبور از آن‌ها دشوار بود (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۸۵-۵۸۴). فهم مخاطرات طبیعی راه‌ها و چرایی نسبت دادن تدابیر حفاظتی حتی در قالب روایت‌های طلسمی را روشن‌تر می‌کند.

نمونه‌ای از طلسم‌های مرتبط با مسیرها در فراهان دیده می‌شود. ابن فقیه بیان می‌کند:

بلیناس سپس به فراهان رفت. در آن‌جا شوره‌زاری وجود داشت که شتری را با بارش و اسبی را با سوارش در خود فرو می‌برد و می‌بلعید. او دو طلسم در پیرامون آن برپا کرد و رهگذران و مسافران به‌سبب آن از خطر فرورفتن و غرق شدن در آن‌جا آسوده شدند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۳۲).

این گزارش نشان می‌دهد که طلسم‌ها در برخی نواحی، کارکردی حفاظتی برای عبور کاروان‌ها داشته‌اند. نکته قابل تأمل در این روایت، عینی بودن خطر و راه حل طلسمی متناسب با آن است؛ یعنی طلسم در این‌جا برای خنثی کردن یک خطر فیزیکی ملموس به کار رفته است.

در کنار عوامل طبیعی، تهدیدهای انسانی نیز بر دشواری راه‌ها می‌افزود. گزارش ابن فقیه درباره افزایش راهزنی در روزگار خلافت مهدی نشان می‌دهد که ناامنی مسیرها مسئله‌ای واقعی بوده است.

چون راهزنان و فتنه‌گران فزون شدند به دوران خلافت مهدی، در شهرهای کوهستان پراکنده گشتند، این ناحیه را پناهگاه کردند، راهزنی می‌کردند و به تپه‌های سیسر پناهنده می‌شدند و کس نمی‌توانست گرفتارشان کند. سلیمان بن قیراطا و شریکش واقعه را به مهدی نامه کردند. او سپاهی گران به سوی آنان گسیل داشت و نوشت که شهری بسازند... و چهارپایان و اغنام را برای حفاظت از راهزنان در آن‌جا به دژ آورند. آنان شهر سیسر را ساختند و آن را بارو بر آوردند و مردم را در آن جای بدادند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۹۵-۴۹۶).

این گزارش به روشنی نشان می‌دهد که ناامنی راه‌ها در ناحیه جبال (بین همدان، دینور و آذربایجان) (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۹۵-۴۹۶) به حدی بوده که حکومت مجبور می‌شود شهر جدیدی با بارو بسازد تا کاروان‌ها و چهارپایان را از دست راهزنان حفظ کند. این یک شاهد مستقیم تاریخی است که زمینه اجتماعی «طلسم‌های ترس بر راه‌ها» را توضیح می‌دهد. هم‌چنین ابن فقیه از برج‌های دیده‌بانی در زمان حجاج یاد می‌کند که برای دفع حملات راهزنان و انتقال اخبار استفاده می‌شد. این برج‌ها از قزوین تا واسط امتداد داشتند (ابن فقیه، ۱۹۹۶: ۲۶۷-۲۶۶). او در گزارش دیگری از منطقه قزوین و زنجان نیز به مسئله راهزنی اشاره می‌کند. مردم زنجان برای رهایی از دست راهزنان و عاملان، کشت‌های خویش را به حمایت قاسم بن رشید درآوردند (ابن فقیه، ۱۹۹۶: ۵۶۰-۵۵۹). افزون بر این، شواهدی از مسیرهای بیابانی ایران نشان می‌دهد که بسیاری از کاروان‌ها با وجود آگاهی از خطر کمین دزدان، راه‌های کوتاه‌تر میان آبادی‌هایی چون سیستان، کرمان، یزد، نائین، قم و کاشان را بر مسیرهای طولانی‌تر ترجیح می‌دادند؛ زیرا نزدیکی راه و سرعت دسترسی مزیتی اقتصادی محسوب می‌شد. در چنین مسیرهایی گاه راهداران یا همراهان نظامی برای بدرقه کاروان‌ها گماشته می‌شدند (پیرنیا و افسر ۱۳۵۰: ۱۱۰) که خود نشان‌دهنده اهمیت امنیت در تردد کاروانی است. این‌گونه شواهد زمینه‌ای فراهم می‌کند تا کاربرد سازوکارهای حفاظتی، چه عملی مانند دژها و کاروانسراها و چه نمادین، قابل فهم شود.

ایران به سبب قرار گرفتن در چهارراه ارتباطی شرق و غرب (امام شوشتری ۱۳۵۰: ۳۲۰)، از دیرباز نقشی محوری در شبکه‌های حمل و نقل و مبادلات ایفا کرده و شکل‌گیری

راه‌های آن نه صرفاً بر پایه ملاحظات اقتصادی، بلکه در پیوند با عوامل طبیعی، دفاعی و سیاسی سامان یافته است (کوچی و دیگران ۱۴۰۴: ۲). اهمیت مسیرها در ایران از جایگاه جغرافیایی و استراتژیک سرزمین ناشی می‌شد (بیک محمدی ۱۴۰۰: ۳۵). این موقعیت ارتباطی موجب شد شکل‌گیری بسیاری از شهرها در امتداد راه‌های ارتباطی صورت گیرد، زیرا برخلاف برخی مناطق میان‌رودان، موقعیت ارتباطی بیش از مجاورت با رودهای بزرگ عامل استقرار شهری در فلات مرکزی بود (مجیدزاده ۱۳۶۸: ۱۶۵). از این‌رو راه‌ها بستر تبادل اقتصادی، فرهنگی و سیاسی شدند (متقی و دیگران ۱۳۹۳: ۱) و ایجاد کاروانسراها، دژها و پاسگاه‌ها برای حفاظت از آن‌ها اهمیت یافت (تکمیل همایون ۱۳۶۹: ۲۱۲-۲۱۰). در گزارش‌های متأخر، مانند روایت شاردن، اشاره به امنیت نسبی راه‌ها و فراوانی کاروانسراها استمرار این توجه در دوره‌های بعد را نشان می‌دهد (شاردن ۱۳۵۰: ۱۷۱). افزون بر این، برخی پژوهش‌ها مسیرهای اصلی شرق به غرب ایران را بخشی از شبکه گسترده‌تری دانسته‌اند که عراق عجم را به قومنس، مازندران، خراسان، سیستان، آذربایجان و حتی مسیرهای دریایی خلیج فارس متصل می‌کرد (رضوی ۱۳۸۸: ۲۵-۲۳). پیوندی که نشان می‌دهد این راه‌ها تنها گذرگاه‌های محلی نبودند، بلکه در چارچوب ارتباطات فرمانطقه‌ای نیز عمل می‌کردند.

با گسترش بازارهای مبادلات تجاری در سده‌های سوم و چهارم هجری، شهرهایی که بر سر شاهراه‌های مهمی چون جاده ابریشم قرار داشتند، ساختار شهری خود را متناسب با این موقعیت بازسازمان‌دهی کردند. در این دوره احداث کاروانسراها، بازارها و فضاهای تجاری گسترش یافت و رونق دادوستد داخلی و خارجی به رشد شهرنشینی انجامید. در قرن چهارم هجری، برخی از بزرگ‌ترین و پرجمعیت‌ترین شهرهای ایران در امتداد راه‌های کاروانرو و مسیرهای بازرگانی زمینی و دریایی قرار داشتند و شهرهایی چون نیشابور، ری، اصفهان و شیراز از نظر جمعیت و نقش اقتصادی جایگاهی برجسته یافتند (اشرف ۱۳۵۳: ۱۶-۱۴).

در چنین بستری، اصفهان به سبب قرار گرفتن در محل تلاقی مسیرهای تجاری جایگاهی ممتاز داشت (فیشر ۱۴۰۲: ۱۴۸؛ هنرفر ۱۳۷۴: ۱۰۴-۱۰۳؛ لسترنج ۱۳۷۷: ۲۲۰). ابن فقیه اصفهان را «بغداد دوم» می‌نامد (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۱۵)، یعنی شهری هم‌سنگ بغداد از نظر آبادانی، ثروت و اهمیت اقتصادی. او ضمن اشاره به اهمیت ارتباطی شهر، گزارشی از طلسم‌های مسیر ارائه می‌دهد: «سپس بر راه‌های آنان که هفت راه است، هفت طلسم

برای ترس ساخت، و راه‌هایشان همواره ترسناک است» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۳۴). این گزارش نشان می‌دهد خطرناک بودن راه‌ها امری مفروض در ذهن نویسنده بوده است و می‌توان آن را در پیوند با ناامنی یا دشواری جغرافیایی مسیرها تفسیر کرد. بررسی‌های جغرافیای تاریخی نیز اهمیت ارتباطی این گذرگاه‌ها را تأیید می‌کند؛ شوارتس با بازسازی شبکه راه‌های اصفهان از تلاقی مسیرهای اصلی میان بغداد، خوزستان، فارس، ری و نواحی مرکزی یاد کرده و این مسیرها را «راه‌های تردید» خوانده است (شوارتس ۱۴۰۰: ۶۲۳)، تعبیری که به دشواری عبور یا مخاطرات آن‌ها اشاره دارد. در این چارچوب، نسبت دادن طلسم به راه‌ها را می‌توان بازتابی از تلاش برای حفاظت نمادین یا ایجاد احساس امنیت در مسیرهای ارتباطی دانست.

در کرکان، روستایی در کرمانشاهان، طلسمی برای دفع کژدم ساخته شده تا مردم بتوانند با آسودگی خاطر به تجارت در بازار و زندگی روزمره بپردازند. ابن فقیه شرح می‌دهد که

بلیناس برای روستایی در نزدیکی آن، به نام کرکان، طلسمی ساخت. در آن روستا هر سال بازاری برپا می‌شد و شمار زیادی از مردم بر اثر گزیدگی کژدم‌ها آسیب می‌دیدند و جان می‌باختند. پس از آن، شمار کژدم‌ها در آن‌جا بسیار کم شد و مردم از آزارهایی که از آن‌ها می‌دیدند آسوده گشتند. گفته‌اند که اصلاً در آن‌جا عقربی یافت نمی‌شود و اگر هم پیدا شود، زبانی نمی‌رساند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۲۲).

کاربرد طلسم برای دفع حیوانات موذی، تأمین‌کننده امنیت بازارها و بازرگانان بود و بازتابی از تلاش دولت و مردم برای بهبود معیشت و تجارت به شمار می‌رفت. اهمیت این گزارش در پیوند مستقیم طلسم با امنیت اقتصادی (بازار سالانه) و سلامت عمومی (کاهش مرگ‌ومیر ناشی از گزیدگی) نهفته است.

ابن فقیه در جای دیگر، بغداد را با مناطق دیگر مقایسه می‌کند و می‌نویسد که این شهر «نه زمستانی چون زمستان کوهستان‌ها دارد، نه گرمای سوزان تابستان عمان... نه مارهای مصر، نه افعی‌های سیستان، نه عقرب‌های نصیبین، نه مارهای عظیم اهواز، و نه جانوران کشنده شهرزور» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۳۱۲-۳۱۱). این توصیف نشان می‌دهد که بغداد در نگاه او شهری عاری از آفات و خطرات طبیعی تلقی می‌شده است؛ در حالی که درباره همدان و فراهان نکوهش‌های بسیاری از سختی مسیرها و شرایط جغرافیایی آن‌ها به میان آورده بود. این تفاوت در توصیف، نشان‌دهنده آن است که امنیت و آسایش مسیرها و شهرها، یکی از معیارهای مهم در ارزیابی جغرافیایی ابن فقیه بوده است.

از آنجایی که کرکان در کرمانشاهان واقع شده است، ابن فقیه درباره اهمیت موقعیت کرمانشاهان بیان می‌کند که

قباد در سراسر مسیر میان مدائن تا رودخانه بلخ، در امتداد شاهراه، هیچ سرزمینی را خوش‌آب‌وهواتر، با آب گواراتر و نسیمی دل‌پذیرتر از ناحیه قرمیسین (کرمانشاهان) تا گردنه همدان نیافت. از این‌رو قرمیسین را بنیاد نهاد و برای خود عمارتی استوار در میان هزار تاکستان بنا کرد. «قرمیسین» واژه‌ای فارسی است و معنای آن «کرمانشاهان» است. هم‌چنین شاهان ساسانی از مدائن تا گردنه همدان و قصر شیرین بناها و آثار بسیاری ساختند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۱۹).

این گزارش نشان می‌دهد که کرمانشاهان در مسیر اصلی مدائن تا بلخ قرار داشته و با شاهراه‌های مهمی چون جاده ابریشم و شاهراه خراسان ارتباط داشته و دارای موقعیت سوق‌الجیشی و تجاری بوده است. یکی از شاخه‌های مهم جاده ابریشم از بلخ به مرو، نواحی جنوبی دریای خزر، توس، نیشابور، سمنان، دامغان، ری، کنگاور، قرمیسین، قصر شیرین و سپس انطاکیه و میان‌رودان می‌رفت (پیرنیا و افسر ۱۳۵۰: ۸۴؛ فرانک و براونستون ۱۳۹۷: ۴۶-۴۱). هرتسفلد این جاده را «دروازه آسیا» نامیده است (Herzfeld 1920: 53).

نامانی مسیرهای منتهی به کرمانشاهان نیز در گزارش‌های تاریخی بازتاب یافته است. مسیر همدان به کرمانشاهان از دره‌های کوهستانی می‌گذشت که در آن محلی به نام «قصرالوصف» قرار داشت؛ به گفته ابن رسته «راهش پر از فراز و نشیب است و منطقه ترسناکی است. اطراف آن مسکن راهزنان است» (ابن رسته ۱۳۶۵: ۱۹۶) و سپس از قصرالوصف به کرمانشاهان می‌رسید. این مسیر همان «شاهراه بزرگ خراسان» بود که کرمانشاهان را در سمت چپ خود داشت و نشان از قرار گرفتن این شهر در شاهراه اصلی شرق و غرب دارد و آن شهر را در کنار شهرهای مهمی چون همدان، نهاوند و ری قرار می‌دهد (ابن رسته ۱۳۶۵: ۱۹۸-۱۹۲).

افزون بر آن، ابن فقیه از تختگاهی در کرمانشاهان یاد می‌کند که پادشاهان جهان بر آن گرد آمده‌اند: «غفور پادشاه چین و خاقان پادشاه ترکان و داهر پادشاه هند و قیصر پادشاه روم و خسرو پرویز» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۴۲۹). این روایت بیشتر بر شکوه دربار ساسانی و به‌ویژه خسرو پرویز تأکید دارد، لزوماً بیان‌گر حضور هم‌زمان عینی این پادشاهان نیست. با این حال، نشان می‌دهد کرمانشاهان در مسیر شاهراه‌های تجاری و سیاسی چنان جایگاهی داشته که محل گردهم‌آیی پادشاهان بزرگ جهان تصویر شده است. اهمیت راهبردی

بازنمایی طلسم‌های مسیر در ایران در البلدان ابن فقیه همدانی (فاطمه ابراهیم‌پور) ۳۵۵

کرمانشاهان تنها به گزارش‌های ابن فقیه محدود نمی‌شود. پژوهشگران بر این باورند که این ناحیه از دوران ایلامی‌ها و مادها، مسیر اتصال فلات ایران به میان‌رودان بوده و در دوره ساسانی شهر تیسفون را به کرمانشاهان پیوند می‌داده است. وجود آثار تاریخی از دوران ماد تا ساسانی در این مسیر، نشان از تداوم اهمیت این شاهراه در طول تاریخ دارد (واندنبیگ ۱۳۴۸: ۹۷).

در گزارشی دیگر، ابن فقیه دامنه این تصور را گسترده‌تر نشان می‌دهد و از وجود طلسم‌هایی در مسیرهای ارتباطی میان ری، خراسان، بلخ و سیستان یاد می‌کند:

سپس بلیناس به قباد نامه نوشت و او را از طلسم‌هایی که در کشورش ساخته بود، آگاه کرد و از او اجازه خواست به خراسان برود. قباد به او نوشت: قباد بزرگ از آن‌سوی ری تا بلخ، جرجان و سیستان دوپست و پنجاه طلسم ساخته است (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۴۸).

این گستره دقیقاً با شاهراه‌های تجاری مهم همخوانی دارد. خراسان و ماوراءالنهر در پیوند با شبکه‌های بازرگانی شرق و غرب کانون مبادلات بودند و شهرهایی چون نیشابور و بلخ نقش توزیع کالا داشتند (میراحمدی و ورهرام ۱۴۰۰: ۱۲۲۸-۱۲۲۴؛ مشکور ۱۳۷۱: ۶۷۸-۶۷۱). بلخ با عنوان «ام‌البلاد» جایگاهی راهبردی داشت (بی‌باک ۱۳۹۸: ۸۲). سیستان حلقه‌ای مهم در شبکه ارتباطی محسوب می‌شد (پروان و ریاحی زمین ۱۴۰۴: ۲) و ری نیز به سبب قرار گرفتن در شاهراه‌های ارتباطی و تجاری از گره‌های اصلی دادوستد بود (کریمان ۱۳۴۵: ۵۵۲-۵۵۱). ابن فقیه ری را «دروازه‌های جهان و تجارتخانه مردمان و جایگاه تاجران» معرفی کرده است (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۴۰). چنین موقعیتی امنیت مسیرها را به مسئله‌ای راهبردی تبدیل می‌کرد. ابن فقیه می‌نویسد که

قباد بلیناس رومی را به ری فرستاد. او در آن‌جا طلسمی برای جلوگیری از غرق شدن ساخت و مردم از خطر غرق شدن ایمن شدند؛ زیرا ری بر کنار دریایی خروشان قرار داشت. بلیناس آن‌جا را پسندید و تصمیم به اقامت در آن گرفت، اما مردم ری او را آزدند. پس طلسمی برای فرود آمدن ساخت، به گونه‌ای که هیچ‌کس از خراسان عبور نمی‌کرد مگر این‌که در ری فرود می‌آمد (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۴۸).

این گزارش دو نکته مهم دارد. نخست، جنبه انتقامی طلسم که نشان می‌دهد می‌تواند به عنوان سلاحی علیه مردم به کار رود. دوم، شاید منظور این باشد که کسانی که وارد ری می‌شوند، به دلایل اقتصادی و اجتماعی دیگر نمی‌توانند ترک کنند، زیرا ری در تمام

مسیرهای مهم تجاری واقع شده بود. همین ویژگی را درباره بغداد نیز می‌توان دید. ابن فقیه در توصیف بغداد بر نقش راهبردی آن در پیوند میان شرق و غرب و مسیرهای آبی و خشکی تأکید کرده و آن را شهری میان چهار طسوج و نزدیک به راه‌های شرق، غرب، شمال و جنوب معرفی نموده است (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۲۸۶-۲۸۳). هم‌چنین از بغداد به‌عنوان شهری یاد می‌کند که «چون اردوگاهی عظیم بود؛ زیرا جمعیت فراوانی از همه سرزمین‌ها به آن‌جا می‌آمدند و در آن ساکن می‌شدند. حومه‌ها و ربض‌های شهر مملو از جمعیت بود» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۳۰۹). این روایت نشان می‌دهد که بغداد نیز مانند ری، به دلیل موقعیت تجاری و سیاسی خود، جمعیت زیادی را در خود نگه می‌داشت و تبدیل به یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری جهان اسلام شد.

در سطحی گسترده‌تر، اهمیت مسیرهای ایران در پیوند با شبکه شاهراه‌های فرمانطقه‌ای نیز قابل درک است. شاهراه‌های مهم ایران چون مسیر خراسان (محمدی ملایری ۱۳۷۹: ۸۰-۷۸؛ لسترنج ۱۳۷۷: ۱۳-۱۰)، شاخه‌های جاده ابریشم (فرانک و براونستون ۱۳۹۷: ۵۰-۲۱)، ادویه (فاضلی ۱۳۹۰: ۱۱۸؛ مرسل‌پور و فدوی ۱۳۹۶: ۱۱۷) و مانند آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند. این راه‌ها حلقه اتصال مراکز اقتصادی شرق، جنوب، شمال و غرب محسوب می‌شدند و ارتباط مناطق مختلف ایران را با نواحی ماوراءالنهر، آسیای صغیر و بنادر خلیج فارس برقرار می‌ساختند (شوارتس ۱۴۰۰: ۹۴۴-۸۹۴).

عراق از نگاه ابن فقیه «قلب زمین و خزانه سلطان و دارالملک پادشاهی است» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۱۳) و خراسان نیز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین تأمین‌کنندگان کالا، میوه‌ها و محصولات خود را «به نزدیک خلفا می‌برد» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۱۷-۵۱۶). این یعنی مسیرهای ارتباطی میان خراسان و عراق (که از ناحیه جبال می‌گذشت) شاهراه حیاتی اقتصاد و قدرت در جهان اسلام بوده‌اند. ابن فقیه در شعری از عصابه جرجرائی به اهمیت خراسان چنین اشاره می‌کند: «مردمان ایرانیان‌اند؛ اقلیم، بابل است؛ اسلام مکه است؛ و دنیا خراسان. و آن دو جانب نیرومند و استوار که بخارا و بلخ از آن‌ها بیم دارند؛ و شاش و اران» (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۰۵). این شعر نشان می‌دهد که خراسان در نگاه جغرافی‌دانان و ادیبان آن دوره، جایگاهی محوری در نظم جهانی داشته است. از این‌رو، طبیعی است که در چنین بستری، امنیت راه‌های منتهی به خراسان و خارج از آن به دغدغه‌ای راهبردی تبدیل شود و تدابیر حفاظتی، چه واقعی (دژها و کاروانسراها) و چه نمادین (طلسم‌های مسیر)، برای تأمین آن به کار گرفته شوند.

هم‌چنین ابن فقیه ری را «عروس دنیا» و «شاهراه دنیا و نقطه میانی میان خراسان، گرگان، عراق و طبرستان» معرفی می‌کند و می‌گوید مسیرهای بازرگانی ارمنستان، آذربایجان، سرزمین خزرها و برجان به ری سرازیر می‌شود (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۴۰). او از بازرگانانی یاد می‌کند که از شرق به غرب و از غرب به شرق رفت‌وآمد می‌کردند و کالاهای خود را از چین، هند، سرزمین‌های اسلاوی، قفقاز، روم و خراسان به ری می‌آوردند و سپس به سایر نقاط می‌فرستادند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۴۱-۵۴۰). چنین اهمیتی موجب می‌شد امنیت این مسیرها به مسئله‌ای راهبردی بدل شود (رحمدل ۱۳۹۵: ۵۴-۵۵).

هر چند در گزارش ابن فقیه از دویست‌وپنجاه طلسم برای چه اهدافی استفاده شده است ذکر نشده، اما در بخش‌های دیگر اثرش نمونه‌هایی از کاربرد طلسم در زمینه‌های مختلفی چون رفع خشکسالی، ایجاد آب و دفع جانوران آمده است. بدون شک دویست‌وپنجاه طلسم نه‌تنها برای رفع خشکسالی و دفع حشرات، بلکه برای دفع خطر از راهزنی و ایجاد امنیت در مسیرها نیز بوده است. چنان‌که ابن فقیه به نبود امنیت در جاده‌ها و مرزهای خراسان و ترک اشاره می‌کند و از شهرهایی با استحکامات دفاعی در سرزمین ترکان نام می‌برد که برای عبور از هر منطقه‌ای مجبور به پرداخت خراج به خوانین محلی بودند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۴۸-۶۴۳). هم‌چنین برخی از اقوام ترک‌ها به‌عنوان اقوامی «بادیه‌نشین» توصیف شدند که به کاروان‌ها حمله می‌کردند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۶۴۳). این نامنی، زمینه‌ساز «طلسم‌های ترس» در مسیرهاست. افزون بر آن، ابن فقیه بیان می‌کند که

نخستین شهر طبرستان از سمت جرجان، طمیس (طمیش) است. این شهر در مرز جرجان قرار دارد. در آن‌جا گذرگاهی بزرگ وجود دارد و هیچ‌یک از مردم طبرستان نمی‌توانند به سوی جرجان رفت‌وآمد کنند مگر از همان گذرگاه؛ زیرا دیواری کشیده از آجر و گچ از کوه تا درون دریا امتداد یافته است. خسرو انوشیروان این دیوار را بنا کرد تا میان ترکان و یورش آنان به طبرستان مانعی ایجاد کند (ابن فقیه ۱۹۹۶: ۵۶۷-۵۶۶).

این یک سد فیزیکی است، نه طلسم. اما نشان می‌دهد که حفاظت از مسیرهای مواصلاتی و مرزها، چه با ابزار فیزیکی (دیوار، دژ، کاروانسرا) و چه با ابزار نمادین (طلسم)، دغدغه‌ای همیشگی بوده است.

براساس گزارش ابن فقیه، ترکان آیین‌هایی داشتند که با استفاده از یک «سنگ» می‌توانستند طوفان، باران و تگرگ را به راه بندازند و دشمن را نابود کنند.

از شگفتی‌های سرزمین ترک آن است که سنگی دارند که به وسیله آن هر زمان بخواهند باران، برف یا تگرگ می بارد. داستان این سنگ نزد ترکان مشهور و شناخته شده است و هیچ یک از آنان آن را انکار نمی کنند. گفته می شود این سنگ فقط نزد پادشاه تغرغز وجود دارد و دیگر پادشاهان ترک آن را ندارند (ابن فقیه، ۱۹۹۶: ۶۳۹).

این طلسم آب و هوایی برای ایجاد رفع خشکسالی و مقابله با دشمن در مسیرهای جنگی استفاده می شد. در جریان جنگ اسماعیل ابن احمد سامانی با ترکان، ترکان با این سنگ طوفانی راه می اندازند که نزدیک سپاه مسلمان را نابود کند، اما به لطف خواندن دو رکعت نماز اسماعیل، خدا آن ابر را برمی گرداند و نابودشان می کند (ابن فقیه، ۱۹۹۶: ۶۴۳-۶۴۲). این نشان می دهد که باور به کنترل مسیرها و طبیعت از طریق طلسم، پدیده فرافرهنگی در همسایگی ایران بوده است.

در این چارچوب، اشاره به طلسم‌های مسیر در روایت ابن فقیه را می توان در پیوند با همین حساسیت نسبت به امنیت و دشواری عبور در راه‌های حیاتی تفسیر کرد. بنابراین منظر راه در ایران تحت تاثیر دو عامل جغرافیای طبیعی و جغرافیای سیاسی کشور، ماهیتی تجاری و امنیتی به خود گرفته است (کوچی و دیگران ۱۴۰۴: ۲؛ رحمدل ۱۳۹۵: ۵۷). از این منظر، اشاره به دویست و پنجاه طلسم را می توان نشانه‌ای دانست که دست کم بخشی از آن‌ها ناظر بر حفاظت از مسیرهای ارتباطی بوده‌اند.

بنابراین، شبکه راه‌های میان جبال، ری، خراسان و سیستان صرفاً مسیرهایی جغرافیایی نبودند، بلکه پایه‌های مبادلات اقتصادی، ثبات سیاسی و تعاملات فرهنگی را شکل می دادند. در این زمینه، اشاره ابن فقیه به طلسم‌های مسیر را می توان بازتابی از مواجهه فرهنگی با مخاطرات راه دانست؛ مخاطراتی که هم از شرایط طبیعی و هم از ناامنی انسانی ناشی می شد. بدین ترتیب این گزارش‌ها امکان می دهد طلسم‌های مسیر نه صرفاً عناصر عجایب‌نگارانه، بلکه نشانه‌هایی از تلاش برای تفسیر و مهار خطر در شبکه ارتباطی ایران فهم شوند. پایداری نسبی مسیرهای اصلی در درازمدت تاریخی نیز بر اهمیت آن‌ها می افزود؛ بسیاری از شاهراه‌ها از دوران باستان تا دوره اسلامی تغییر بنیادینی در جهت کلی خود نیافته‌اند و تنها منزلگاه‌ها یا مراکز شهری پیرامون آن‌ها دگرگون شده‌اند، چنان‌که گاه با افول شهری، آبادی تازه‌ای در نزدیکی آن شکل گرفته و مسیر به سوی آن متمایل شده است (پیرنیا و افسر ۱۳۵۰: ۱۱۵). این تداوم، راه‌ها را به عناصری ساختاری در سازمان فضایی و اقتصادی سرزمین بدل می کرد و وابستگی جریان تجارت و جابه‌جایی به آن‌ها را

افزایش می‌داد. در چنین شرایطی، حساسیت نسبت به امنیت مسیرها امری مداوم و دیرپا بود و می‌توان دریافت که بازتاب آن در قالب روایت‌هایی از تدابیر نمادین، از جمله طلسم‌های مسیر، بخشی از این مواجهه تاریخی با مخاطرات راه به شمار می‌آمد. براساس شواهد گردآوری شده از البلدان، می‌توان طلسم‌های مسیر را در ایران به چهار دسته کارکردی تقسیم کرد:

۱. دفع خطرات فیزیکی مسیر (مانند شوره‌زاری فراهان).
 ۲. ایجاد امنیت روانی و بازدارندگی (مانند هفت طلسم ترس بر مسیرهای اصفهان).
 ۳. حفاظت از بازارها و تأمین امنیت اقتصادی (مانند طلسم دفع کژدم در کرکان).
 ۴. مدیریت مخاطرات طبیعی و اقلیمی (مانند طلسم دفع غرق ری).
- این دسته‌بندی نشان می‌دهد که گزارش‌های ابن فقیه از طلسم‌های مسیر، فراتر از حکایت‌های عجایب‌نگارانه، بازتابی از نظامی پیچیده از باورها و تدابیر حفاظتی در جغرافیای مسیرهای ایران بوده است.

۴. نتیجه‌گیری

بررسی گزارش‌های ابن فقیه همدانی نشان می‌دهد که روایت‌های مربوط به طلسم‌ها در کتاب البلدان را نمی‌توان صرفاً در چارچوب حکایت‌های عجایب‌نگارانه یا باورهای شگفت‌انگیز تحلیل کرد، بلکه این گزارش‌ها در پیوند با زمینه‌های جغرافیایی، اقتصادی و اجتماعی قابل فهم‌اند. تحلیل موارد مربوط به مسیرهای ارتباطی ایران نشان داد که راه‌ها در فلات ایران، در نواحی کوهستانی جبال و مناطق دیگر یا در شاهراه‌های تجاری میان اصفهان، ری، خراسان و سیستان، با مخاطرات طبیعی و انسانی متعددی مواجه بوده‌اند؛ از دشواری‌های اقلیمی و ناهمواری‌های زمین تا ناامنی ناشی از راهزنی.

در چنین بستری، نسبت دادن طلسم‌ها به مسیرها را می‌توان بازتابی از تلاش برای مواجهه با این خطرات دانست؛ تلاشی که گاه در قالب اقدامات عینی مانند ساخت کاروانسرا، دژ یا سازماندهی حفاظت از راه‌ها نمود می‌یافت و گاه در قالب روایت‌های نمادین و فرهنگی بیان می‌شد. گزارش ابن فقیه درباره طلسم‌های راه‌های اصفهان و فراهان نیز اشاره به ساخت طلسم‌ها در گستره‌ای از ری تا خراسان، نشان می‌دهد که این تصور به

مسیرهای حیاتی و پرتدد مربوط بوده و با اهمیت اقتصادی و ارتباطی آنها پیوند داشته است.

از این منظر، طلسم‌های مسیر را می‌توان نشانه‌ای از نوعی فهم فرهنگی از خطر دانست که در آن دانش‌های رمزی، اقتدار سیاسی و مدیریت جغرافیایی سرزمین به هم پیوند می‌خورند. چنین برداشتی امکان می‌دهد این روایت‌ها نه به‌عنوان عناصر صرفاً عجایب‌نگارانه، بلکه به‌مثابه بازتابی از نگرش جامعه نسبت به امنیت، طبیعت و کنترل فضای ارتباطی تحلیل شوند.

در نهایت، پژوهش حاضر نشان داد که کارکردهای منتسب به طلسم‌های مسیر را می‌توان در دو محور اصلی خلاصه کرد: نخست، ایجاد امنیت در برابر ناامنی‌های انسانی هم‌چون راهزنی؛ و دوم، مواجهه با دشواری‌های طبیعی و جغرافیایی راه‌ها. این نتیجه، افقی برای بازخوانی دیگر گزارش‌های مشابه در متون جغرافیایی اسلامی می‌گشاید و نشان می‌دهد که مطالعه طلسم‌ها می‌تواند به فهم عمیق‌تری از رابطه فرهنگ، قدرت و جغرافیا در جهان اسلامی یاری رساند.

کتاب‌نامه

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۶)، *مقدمه ابن خلدون*، ج ۲، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن رسته، احمد (۱۳۶۵)، *الأعلاق النفیسه*، ترجمه حسین قرچانلو، تهران: امیرکبیر.
- ابن فقیه همدانی، ابوعبدالله احمد (۱۹۹۶)، *البلدان*، بیروت: عالم الکتب.
- اشرف، احمد (۱۳۵۳)، «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۴، ۴۹-۷.
- اشکواری، محمدجعفر (۱۳۹۲)، «عجایب‌نگاری ابن فقیه در کتاب البلدان»، *تاریخ اسلام*، سال چهاردهم، شماره ۴، شماره مسلسل ۵۶، ۷۵-۱۰۰.
- امام شوشتری، محمدعلی (۱۳۵۰)، *تاریخ شهریار در شاهنشاهی ایران*، تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- بروکلمان، کارل (۱۹۹۷)، *تاریخ الادب العربی*، ج ۴، ترجمه سید یعقوب بکر و رمضان عبدالنواب، قاهره: دارالمعارف.
- بی‌باک، شهرام (۱۳۹۸)، «جغرافیای تاریخی خراسان در ادوار تاریخ»، *شباک*، سال پنجم، شماره ۵۱، ۸۴-۷۷.
- بیک محمدی، حسن (۱۴۰۰)، *مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.

بازنمایی طلسم‌های مسیر در ایران در البلدان ابن فقیه همدانی (فاطمه ابراهیم‌پور) ۳۶۱

پروان، حمیده؛ ریاحی زمین، زهرا (۱۴۰۴)، «بررسی جایگاه سیستم در اساطیر و حماسه‌های ایرانی»، بیست و یکمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان، ادبیات، فرهنگ و تاریخ، <https://civilica.com/doc/2323518>

پیرنیا، محمدکریم؛ افسر، کرامت‌الله (۱۳۵۰)، *راه و رباط*، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی. تکمیل همایون، ناصر (۱۳۶۹)، «کاروانسرا در فرهنگ ایران»، *تحقیقات تاریخی*، شماره ۴-۵، ۲۲۷-۲۰۱. تناولی، پرویز (۱۳۸۵)، *طلسم: گرافیک سنتی ایران*، تهران: بن‌گاه.

حشمتی، مهناز؛ جعفری دهقی، محمود (۱۴۰۲)، «دفع شر در ستیزه: با تمرکز بر بهرام یشث و اثروه ویدا»، *پژوهش‌نامه فرهنگ و زبان‌های باستانی*، سال چهارم، شماره ۱، ۱۵۴-۱۳۳.

رحمدل، سمانه (۱۳۹۵)، «منظر راه در جغرافیای تاریخی ایران: نگاهی به کتاب «راه و رباط» با رویکرد منظرین»، *منظر راه*، دوره ۸، شماره ۳۶، ۵۷-۵۲.

رضائی، محمد؛ چاهیان، علی‌اصغر (۱۳۹۸)، «جایگاه ابن فقیه در دیدگاه اقتصادی جغرافیانگاران مسلمان سده سوم و چهارم هجری»، *سخن تاریخ*، شماره ۲۸، ۱۶۸-۱۵۱.

رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۸۸)، «جادو»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۷، تهران، ۲۳۵-۲۲۹. رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۸۸)، «راه‌های تجاری در عهد ایلخانی»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، شماره ۱۳۷، ۳۵-۲۲.

روسکا، یولیوس فردیناند؛ بوسورث، کلیفورد ادموند؛ دوو، ب. کارا (۱۳۸۷)، «طلسم در فرهنگ عربی و اسلامی»، *دوازده + یک: سیزده پژوهش درباره طلسم، تعویذ و جادو*، گردآوری و ترجمه ابراهیم موسی‌پور، تهران: کتاب مرجع.

شاردن، ژان (۱۳۵۰)، *سیاحت‌نامه شاردن*، ج ۴، ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر. شوارتس، پاول (۱۴۰۰)، *جغرافیای تاریخی ایران در دوران اسلامی (بر مبنای متون جغرافی‌دانان مسلمان)*، ترجمه مریم میراحمدی و غلام‌رضا ورهرام، تهران: گستره.

علیچانی، مهدی؛ شرفی، محبوبه (۱۴۰۰)، «مکتب و شیوه جغرافی‌نگاری ابن فقیه همدانی در کتاب البلدان»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، سال هفدهم، شماره ۳۵، ۱۶۶-۱۴۱.

فاضلی، محمدتقی (۱۳۹۰)، «جاده ابریشم و نقش ایران به عنوان عامل ارتباط غرب و شرق در دوران باستان»، *پژوهش‌نامه تاریخ*، سال هفتم، شماره ۲۵، ۱۲۹-۱۱۵.

فرانک، آیرین؛ براونستون، دیوید (۱۳۹۷)، *جاده ابریشم*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: سروش. فکری‌پور، کتایون؛ شریفیان، فریبا؛ حیدرپور، آزاده (۱۳۹۶)، «بازتاب اعتقاد و باور به سحر و جادو در کاسه دعاها و مهرهای سحرآمیز (مطالعه‌ی موردی کاسه‌های منطقه‌ی میان‌رودان و خوزستان)»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، شماره چهاردهم، دوره ۷، ۹۰-۷۹.

فیشر، دبلیو. بی (۱۴۰۲)، «جغرافیای طبیعی»، *تاریخ ایران کمبریج*، ج ۱، بخش ۱، ترجمه تیمور قادری، تهران: مهتاب.

۳۶۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

- قرچانلو، حسین (۱۳۹۲)، *جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی*، ج ۱، تهران: سمت.
- کریمان، حسین (۱۳۴۵)، *ری باستان*، ج ۱، تهران: انجمن آثار ملی.
- کریمی زنجانی اصل، محمد (بی تا)، «بلیناس»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، نسخه آنلاین <https://www.cgie.org.ir/fa/article/239370>
- کریمی زنجانی اصل، محمد؛ کرباسیان، ملیحه (بی تا)، «طلسم»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، نسخه آنلاین <https://www.cgie.org.ir/fa/article/258061>
- کوچی، امیر؛ فیاض نیا، سبحان؛ گواهی، امیرحسین (۱۴۰۴)، «کنکاشی در موقعیت جغرافیایی جاده‌های تاریخی ایران و مکان‌یابی آن‌ها با توجه به ملاحظات امنیتی-تاریخی»، *ششمین همایش ملی دانش آموزش محتوا (PCK) در آموزش جغرافیا*.
- گل‌سرخ، ایرج (۱۳۷۷)، *تاریخ جادوگری*، تهران: نشر علم.
- لسترنج، گئی (۱۳۷۷)، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی.
- متقی، افشین؛ کرمی، مهرداد؛ قره‌بیگی، مصیب (۱۳۹۳)، «راه‌ها به عنوان شریان حیاتی توسعه در دنیای باستان (مطالعه موردی: راه ابریشم)»، *تاریخ‌پژوهی*، شماره ۶۰، ۲۰-۱.
- مجیدزاده، یوسف (۱۳۶۸)، *آغاز شهرنشینی در ایران*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۹)، *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*، ج ۳، تهران: توس.
- مرسل‌پور، محسن؛ فدوی، مرضیه (۱۳۹۶)، «بررسی جایگاه جاده‌ی ابریشم در دوره ساسانیان»، *تاریخ‌نامه خوارزمی*، سال پنجم، شماره ۱۸، ۱۷۵-۱۶۳.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۷۱)، *جغرافیای تاریخی ایران باستان*، تهران: دنیای کتاب.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- موسی‌پور بشلی، ابراهیم (۱۴۰۱)، «طلسم/طلسمات»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۳۱، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، ۱۸۴-۱۹۲.
- میراحمدی، مریم؛ وره‌رام، غلام‌رضا (۱۴۰۰)، «خراسان و ماوراءالنهر»، *جغرافیای تاریخی ایران در دوران اسلامی (بر مبنای متون جغرافی دانان مسلمان)*، تهران: گستره.
- واندنبورگ، لویی (۱۳۴۸)، *باستان‌شناسی ایران باستان*، ترجمه عیسی بهنام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۷۴)، «موقع طبیعی جغرافیای اصفهان»، *فرهنگ اصفهان*، شماره ۱، ۱۰۵-۱۰۳.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۹۴)، *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی*، تهران: فرهنگ معاصر.

بازنمایی طلسم‌های مسیر در ایران در البلدان ابن فقیه همدانی (فاطمه ابراهیم‌پور) ۳۶۳

Gruber, Christiane (2016), *Power and Protection: Islamic Art and the Supernatural*, Oxford: Ashmolean Museum.

Herzfeld, E (1920), *Am Tor Von Asien*, Berlin.

Lockhart, L (1991), “DJIBĀL”, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. J, Leiden: Brill.